

ЗАТ ЕСІМНІҢ СИНТАКСИСТІК ҚЫЗМЕТІ

Гули Нұрғали қызы Куканова

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Гуманитар пәндер факультеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының студенті

Ғылыми жетекші: Гулжан Азизбековна Анарбекова

Аннотация: Сөздерді таптастырудың үшінші ұстанымына сәйкес зат есім сөйлемде белгілі синтаксистік қызмет атқарады. Сондықтан оқулықтарда зат есімнің синтаксистік сипаты өз алдына сөз болып, зат есімнің сөйлемнің барлық мүшелері де бола алатындығы көрсетіліп келеді.

Кілтті сөздер: зат есім, матаса байланысқан есім, қосымша морфема, дербес, байырғы зат есім.

Abstract: According to the third principle of classification of words, the noun has a certain syntactic function in the sentence. Therefore, textbooks show that the syntactic nature of a noun is a word in itself, and that a noun can be all parts of a sentence.

Key words: noun, compound noun, additional morpheme, individual, native noun.

Семантикалық жағынан негізінен заттық ұғымды білдіретіндіктен, зат есімнің ең негізгі және ең басты қызметі - бастауыш пен толықтауыш болу. Мысалы, Ат-адамның қанаты, Ас-адамның қуаты. **Күн** жаңа ғана көтеріліп келеді. **Дөң** басы қазіргі уақытта өзгеше көңілді (М.Әуезов). Еңбек **ерлікке** жеткізеді, Ерлік елдікке жеткізеді. Күйші қарт домбырасын екпіндете шертті (Ә.Сәрсенбаев).

Осы сөйлемдердегі *ат, ас, күн, дөң басы* зат есімнен жасалған бастауыштар да, *ерлікке, елдікке, домбыран-толықтауыштар*.

Зат есім барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктердің бірінде келіп, мекендік, мезгілдік мағыналарды білдіріп, пысықтауыш болады. Мысалы, Төреші жап-жас қазақ балуаны. Мұқанды **күрес алаңына** алып жүрді (М. Тәнекеев). Күзде аянбай еңбек етсең, қыста қысылмайсың (Ә. Табылдиев).

Зат есім анықталатын сөздің алдында келіп, анықтауыш та болады. Мысалы, **Факультеттің** студенттері қысқы сессияны ойдағыдай тапсырды.

Жіктік тұлғалы, сондай-ақ 3-жақ нөлдік формалы зат есімдер сөйлемнің баяндауышы болады. Мысалы, Мен баласы даланың, Кең далама тартып туған баламын (М. Әлімбаев).

Қуат алған өзінен, Туған елдің **ұлымын**.

Бақытты етіп өсірген Отанымның гүлімін (А.Сәрсенов).

Зат есім осылайша сөйлем құрамында келгенде негізгі қызметі бастауыш пен толықтауыш болғанмен, анықтауыш, пысықтауыш, баяндауыш қызметінде де жұмсалады. Зат есімнің синтаксистік қызметі соңғы кезге дейін осы тұрғыда сипатталып келді.

Қазақ тіл білімі де басқа ғылым салалары секілді жетіліп, жаңа белесте ғылыми табыстарға ие болуда. Сондай белестің бірі - сөз тіркесі синтаксисі синтаксистің дербес саласы болып оқытылуы. Осымен байланысты 2002 жылы шыққан «Қазақ грамматикасында» зат есімнің синтаксистік қызметін сипаттағанда оның сөз тіркесіне қатысы да ескерілген. Сондықтан академиялық грамматикада сөз тіркесінің басыңқы сыңарының қандай сөз табынан жасалатындығына қарай есімді сөз тіркесі, етістікті сөз тіркесі болып екі топқа бөлінетіндігі айтыла келіп, сөз тіркесінің осы екі тобының екеуіне де ортақтығы бар сөз табының бірі - зат есім екендігі нақты тілдік мысалдармен дәлелденген. Бұдан зат есімнің сөз тіркесі құрамында да синтаксистік қызмет атқаратындығы байқалады. Бұл ерекшелік грамматикада нақты мысалдармен көрсетілген:

- меңгеріле, матаса байланысқан есімді сөз тіркесінің басыңқы сыңары болады. Мысалы, *алтынсақа, білгенге маржан, Омардың ұлы*.

- етістікті сөз тіркесінің құрамында келген зат есімдер негізінен меңгеріле байланысқан тіркесінің бағыныңқы сыңарының қызметін атқарады. Мысалы, *базарға кетті, базарды аралады, базарда жүр т.б.*

Зат есімдердің морфологиялық сипаты сөз болғанда, біріншіден зат есімдердің құрылымы туралы, екіншіден, зат есімдердің жасалу тәсілі туралы, үшіншіден, зат есімдердің түрлену жүйесі туралы мәселелер қолданады.

Зат есімдер құрлымы жағынан жалаң және күрделі болып екіге бөлінеді. Жалаң зат есімдер деп құрамында бір ғана негізгі түбір бар зат есім сөздерді айтамыз. Жалаң зат есімдер екі салаға бөлінеді: түбір зат есімдер, туынды зат есімдер.

Түбір зат есімдер деп қазіргі кезде тиісті морфемаға бөлшектенбейтін, тек бір ғана түбір морфема ретінде қабылданатын заттық атауларды айтамыз: қол, қалам, терезе. Мұндай тұлғалы зат есімдер .

Туынды зат есімдер деп қазіргі кезде түбір және қосымша морфемаға бөлшектенетін, яғни түбір сөзден жұрнақ арқылы жасалған заттық атауларды айтамыз. Мысалы: етікші, шаруашылық, дәрігер, қуырдақ.

Күрделі зат есімдер деп кемінде екі не одан да көп түбір морфемадан құралған формаларды айтамыз. Ондай зат есімдер қазіргі қазақ тілінде 4 түрлі. Олар:

- Біріккен зат есімдер.
- Қосарланған зат есімдер.

- Құрама зат есімдер.
- Қысқарған зат есімдер.

Зат есімдер лексикалық морфологиялық (синтетикалық), синтаксистік (аналитикалық) тәсілдер арқылы жасалады.

1. Лексикалық тәсіл арқылы жасалған зат есімдерге байырғы зат есімдер, басқа тәсілдерден енген зат есімдер, бастапқы семантикалық мағынасы не кеңею, не тарылу, не ауысу арқылы туған жаңа зат есімдер мен өзге сөз таптарынан субстантивтену арқылы пайда болған зат есімдер жатады. Мысалы:

2. Синтаксистік немесе аналитикалық тәсіл арқылы жасалған зат есімдерге кемі екі не онан да көп түбірлердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі, қысқарып құралуы, арқылы және лексикалану негізінде пайда болған күрделі зат есімдер жатады.

Біріккен зат есімдерге кемінде екі түбір морфемадан бірігуі арқылы жасалған зат есімдер жатады. Мысалы: белбеу, қайнаға, өнеркәсіп, болауыз, қолқанат, т.б.

Қосарланған зат есімдерге екі түбір морфемадан қосарланып жасалған зат есімдер жатады. Мысалы: ата-ана, ел-жұрт, ас-су, ұрыс-керіс, т.б.

Қосарланған зат есімдер сыңарларының мағыналық ерекшеліктеріне қарай төмендегідей топтарға бөлінеді.

Дербес алғанда екі сыңарының да мағынасы бар қос сөздер. Мысалы: ыдыс-аяқ, тамыр-таныс, қойны-қоныш.

Бір сыңарының мәні бар, бір сыңарының мәні жоқ қос сөздер. Мысалы: жүн-жұрқа, тері-термек.

Соңғы сыңары бірінші сыңарының еліктеуі түрінде айтылатын.

3. Тіркескен құрама зат есімдер деп кемінде екі я одан да көп түбір сөздерден әр қилы жолмен тіркесу арқылы жасалған зат есімдер жатады. Мысалы: ауыл шаруашылығы сары май, ақ жылан, асық жілік, аяқ киім, қайын ене, мал қора, т.б. Мұндай зат есімдер жеке сөз тәрізді белгілі-бір ғана мағынаның көрсеткіші ретінде айтылады.

4. Қысқарған зат есімдерге бірнеше сөзден құралып қысқарған зат есімдер жатады. Мысалы: АҚШ, ТМД, ҚазМУ, БҰҰ, ұжымшар, кеңшар, т.б.

3. Морфологиялық немесе синтетикалық тәсіл арқылы жасалған зат есімдерге зат есімнің өзінен өзге сөз таптарынан тиісті жұрнақтар арқылы туған туынды зат есімдер жатады. Мысалы: атшы, басшы, атшылық, басшылық, жақсылық, үлкендік, егін, егінші, сауын, сауыншы, т.б. Зат есім тудыратын жұрнақтардың бір саласы өздері жалғанған сөздердің лексикалық мағыналарының үстіне қосымша семантикалық реңдер ғана жамайды. Ал ондай қосымша реңдер үлкен құрметтеу, сыйлау, кішірейту, еркелету тәрізді алуан түрлі мән-райларды білдіреді. Мысалы: қақпақша, әкей, шешей, т.б.

Зат есім жасайтын жұрнақтар қызметіне қарай зат есім тудыратын жұрнақтар, етістіктерден есім жасайтын жұрнақтар деп 2-ге бөлінеді.

1. Есімдерден зат есім тудыратын өнімді жұрнақтар.

Олардың басты-бастылары мыналар:

–шы, –ші. Бұл жұрнақ есім түбірлер мен етістіктің туынды түбірлеріне жалғанып, адамның кәсібін, мамандығын қабілетін білдіретін зат есімдер жасайды. Мысалы: етікші, сауыншы, тыңшы, үгітші.

–шылық, –шілік. Бұл құрамды жұрнақ абстракциялық мағынадағы түрлі туында зат есімдер жасайды. Мысалы: тоқшылық, баршылық, кемшілік, т.б.

–лық, –лік, –дық, –дік, –тық, –тік, жұрнағы арқылы нақтылы және дерексіз зат атаулары мекендік мағыналы есімдер мен есептік сан есімдерден қатысты заттық ұғым атаулары жасалады. Мысалы: достық, өткірлік, тұздық, кісілік, бірлік, екілік, т.б. жұрнағы еліктеу сөздерге қосылып, туынды зат есім жасайды.

–ыл, –іл, –л, қаңқыл, дүрсіл, мыңқыл, гүріл т.б.

–кер, –гер, жұрнағы арқылы туған сөздер іс-әрекет иесінің атауы ретінде, адамзат есебінде қызмет атқарады. Мысалы. Айлакер, қызметкер, дәрігер.

2. Есімдерден зат есім тудыратын өнімсіз жұрнақтар.

–дақ, –дек, –лақ, –лек, –тақ, –тек. Мысалы: құмдақ, саздақ, тайлақ, торсылдақ.

–пеш, –паз, –қор, –қой, –хана, –стан. Қазақ тіліне иран тілінен ауысқан бұл жұрнақтар қазақ тілінің үндестікзаңына бағынбай, өздерінің алғашқы формаларын сақтап отырады. Мысалы. Арбакеш, өнерпаз, жемқор, шайхана, Қазақстан, т.б.

Бірді-екі есімдерде ғана кездесетін мағынасы бір-біріне жақын бірақ түрлері басқа-басқа –т, –ат, –іт, –айт, –ейт, –паң, – қал тәрізді өлі формалар. Мысалы: қырат, сызат, шөлейт, шатқал, суат. Сияқты сөздер жасайды.

Зат есімнің реңк мән тудыратын жұрнақтары жалпы есімдерді де, жалқы есімдерді де қамтиды. Реңк жұрнақтары еркелету я кішірейту, сыйлау я құрметтеу, ұлғайту я үлкейту, келемеждеу я мысқылдау тәрізді мәндерді білдіреді. Зат есімді реңк мәнін тудыратын жұрнақтар мыналар:

–й жұрнағы негізінде туыс атауларына жалғанып, оларға сыйлау, құрметтеу және үлкен тұту мағынасын қосады. Мысалы: апай, ағай, әпкей, тәтей.

–тай қосымшасы туыс атауларына жалғанып, оларға кішірейту, еркелету, ізет көрсету сияқты қосымша мағына үстейді. Мысалы: ағатай, әкетай, сәулетай, көкетай.

Пайдаланатан негізгі әдебиеттер:

11. Оразов М. Көмекші сөздер. 1-2 кітап. Ташкент. 1997.
12. Оралбаева Н., Әбдіғалиева Т., Шалабаев Б. Практикалық қазақ тілі. Алматы. 1993.
13. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. Алматы, 1996 ж.
14. Хасенов Ә. Тіл білімі. Алматы «Санат», 2003.
15. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы. 1993.

